

KS. ANDRZEJ KŁOCEK
Włocławek – Łowicz

MSZAŁY W KOŚCIOŁACH DIECEZJI KUJAWSKO-POMORSKIEJ W POCZĄTKOWYM OKRESIE RECEPCJI REFORMY TRYDENCKIEJ W ŚWIETLE DOKUMENTÓW POWIZYTACYJNYCH BISKUPA HIERONIMA ROZDRAŻEWSKIEGO (1582–1599)

Po przejściu bpa Stanisława Karnkowskiego na stolicę prymasowską w Gnieźnie biskupem kujawsko-pomorskim został Hieronim Rozdrażewski (Rozrażewski)¹. Okres jego rządów diecezją włocławską (1582–1600) to czas wprowadzania w życie Kościoła rzymskokatolickiego reformy trydenckiej, której wyrazem — w dziedzinie liturgicznej — było m.in. wydanie potrydenckiego mszału rzymskiego w 1570 r. i przyjmowanie go przez poszczególne Kościoły lokalne jako obowiązującego². Analiza dokumentów powizytacyjnych wytworzonych w czasie rządów diecezją poprzednika bpa Rozdrażewskiego, bpa (później arcybiskupa i prymasa) Karnkowskiego (lata jego rządów diecezją włocławską to 1567–1581³), nie upoważnia do pewnego, nie budzącego wątpliwości stwierdzenia, iż w czasie tego pontyfikatu, czyli w dzieścioleciu, jakie upłynęło od daty wydania potrydenckiego mszału, w jakimkolwiek

---

¹ Zob. np. X. S. CH. [S. CHODYŃSKI], *Rozdrażewski Hieronim*, w: M. NOWODWORSKI (red.), *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób wydana*, t. XXIII, Warszawa 1899, s. 514–524; zob. też: J. BORUCKI, *Wkład synodów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w dzieło recepcji Soboru Trydenckiego*, Warszawa 1998 (mps Biblioteka WSD we Włocławku); J. GRĘZLIKOWSKI, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji włocławskiej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, Włocławek 2000; S. LIBROWSKI, *Biskup Hieronim Rozdrażewski jako humanista i mecenas*, ABMK 11 (1965), s. 201–261.

² Zob. A. NOCENT, *Storia dei libri liturgici romani*, w: S. MARSILI (red.), *Anàmnesis, introduzione storico — teologica alla Liturgia*, t. II: *La liturgia, panorama storico generale*, Genova 1996, s. 178–179.

³ Szerzej o bp. Stanisławie Karnkowskim zob.: A. BRUŹDZIŃSKI, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Kraków 1990 (mps Biblioteka WSD we Włocławku); TENŻE, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w zastosowanie uchwał Soboru Trydenckiego w diecezji kujawsko-pomorskiej (1567–1581)*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 439–451; X. S. CH. [S. CHODYŃSKI], *Karnkowski Stanisław*, w: *Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób wydana przez x. Michała Nowodworskiego* (dalej = *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*), t. X, Warszawa 1877, s. 54–68; K. ŚMIGIEL, *Karnkowski Stanisław*, EK 8, kol. 855–857 wraz z bibliografią.

z kościołów diecezji posługiwano się tą właśnie księgą⁴. Oznacza to, że sam fakt opublikowania *Missale romanum* w 1570 r. bezpośrednio w znikomym stopniu wpłynąć mógł na zmianę zwyczajów odnośnie posługiwania się w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej określoną wersją mszału. Przyjęcie nowo wydanej *Mszалу* w poszczególnych kościołach diecezji wiązać by należało z oddziaływaniem innych jeszcze czynników, do których można zaliczyć: wpływ prawodawstwa prowincjonalnego synodu piotrkowskiego, osobiste starania biskupa oraz — czynnik prozaiczny — zniszczenie używaniem dotychczas posiadanych mszałów połączone z brakiem nowszych edycji tradycyjnie wykorzystywanych we wrocławskiej diecezji ksiąg. Omawiając więc zagadnienie szybkości recepcji potrydenckiego *Mszалу* w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej w świetle zachowanych dokumentów powizytacyjnych z czasów rządów diecezją bpa Hieronima Rozdrażewskiego — jednego z gorliwszych realizatorów reformy potrydenckiej, wskazać można, w jakim stopniu skuteczne były dekrety synodu piotrkowskiego (1577) oraz starania lokalnego prawodawcy wyrażone m.in. w dokumentach synodów diecezjalnych wzywających do posługiwania się w sprawowaniu obrzędów księgą potrydencką (lata: 1586, 1589, 1598). Takie też są pytania, na które starano się udzielić odpowiedzi w toku kwerendy, której rezultaty przedstawione są w niniejszym opracowaniu⁵. Z góry jednak trzeba zaznaczyć, iż przedstawiane poniżej zestawienia liczbowe mają charakter hipotezy, mogą być uznane jedynie za ilustrację pewnego trendu.

Kościół w Polsce zdecydował o przyjęciu *Mszalu rzymskiego* jako obowiązkowego w prowincji gnieźnieńskiej na prowincjonalnym synodzie piotrkowskim 7 lat po wydaniu *Missale romanum*, czyli w 1577 r.⁶ Zastanawiający zatem może być fakt,

⁴ Zob. A. KŁOCEK, *Mszaly w kościołach diecezji wrocławskiej w początkowym okresie recepcji reformy trydenckiej na podstawie dokumentów powizytacyjnych biskupa Stanisława Karnkowskiego*, „Liturgia Sacra” 8 (2002), nr 2, s. 251–259. Rozszerzona i uzupełniona wersja tego artykułu: TENŻE, *Proweniencja mszałów używanych w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej w świetle dokumentów powizytacyjnych z lat 1576–1578*, „Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne” 4 (2002), s. 33–45.

⁵ Rozszerzona wersja tego opracowania ukazała się jako: A. KŁOCEK, *Recepcja potrydenckiego mszału rzymskiego w diecezji kujawsko-pomorskiej w świetle dokumentów powizytacyjnych biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (1582–1599)*, „Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne” 5 (2003).

⁶ Synod prowincjonalny, na którym przyjęto dla Kościoła w Polsce uchwały synodalne, rozpoczął się 19 maja 1577 r. w Piotrkowie. I. SUBERA, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 106–109. W dokumentach synodalnych znajduje się następujące zalecenie dotyczące ujednoczenia modlitw i śpiewów w katedrach, kolegiatach i parafiach prowincji gnieźnieńskiej przez wprowadzenie potrydenckich mszałów i brewiarzy oraz przez odpowiednią korektę Graduałów i Antyfonarzy: (...) *Eadem Sacra Synodus, ad tollendam varietatem in orationibus et cantu Ecclesiastico, Missalia et Breviaria Romana ex autoritate Sacrosancti Concilii Tridentini conscripta, atque edita, in usum Provinciae istius recepit, ad eaque universum cantum Ecclesiasticum conformari praecipit: ac ut in singulis Dioecesisibus, tam Cathedralibus quam Collegiatis, atque Paroecialibus, deputentur homines ejus rei periti, qui Indices librorum, quibus cantus Ecclesiasticus continetur, debito ordine conficiant, et instar Missalium atque Breviariorum Romanorum conscribant. Quod si quid in antiquis Gradualibus et Antiphonariis ad praesens institutum desideratum fuerit, id sumptu Episcoporum et Capitulorum conscribatur, et suppleatur. Quod institutum ante proximam Synodum Provinciale perferri, et in usum deduci,*

iz księgi tej (w przeciwieństwie do brewiarza) nie wymieniają wprost ani dokumenty synodu diecezji włocławskiej zwołanego do Włocławka dwa lata po synodzie piotrkowskim przez bpa Stanisława Karnkowskiego w 1579 r.⁷, ani dokumenty synodu cząstkowego zwołanego przez bpa Hieronima Rozdrażewskiego w Gdańsku dla archidiaconatu pomorskiego w 1585 r.⁸ Do zakupienia potrydenckiego *Mszału rzymskiego* wezwał wprost dopiero synod zwołany do Włocławka przez bpa Hieronima Rozdrażewskiego w 1586 r.⁹, postanawiając jednocześnie *unanimes consensu, sponte et libere* o przeprowadzeniu wśród uczestników synodu kwesty na zakup brakujących ksiąg liturgicznych po to, by użytkownicy mogli za możliwą do zapłacenia przez nich cenę nabyć m.in. obowiązujące mszały¹⁰ Do nabywania *Mszału rzymskiego* nawiązują też dokumenty kolejnych synodów zwoływanych przez bpa Rozdrażewskiego w 1589 (gdzie w miejsce uchwały podjętej *unanimes consensu, sponte et libere* pojawiła się groźba ekskomuniki dla nie wywiązujących się z zobowiązania złożenia

Synodus omnino vult, et mandat; za: Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z roku 1761, V, 22, w: SUBERA, dz. cyt., s. 249.

⁷ O księgach, które miałyby się znaleźć w kościołach diecezji (dekrety Soboru Trydenckiego, katechizm, wyznanie wiary autorstwa kardynała Hozjusza, postylla wagrowicka, potrydencki brewiarz rzymski, agenda Karnkowskiego), wzmiankuje następujący fragment dekretów synodalnych: (...) *Omnes parochi curae pastoralis diligenter incumbant, nec se ab ecclesiis suis absentent, habeantque decreta Concilii Tridentini, et Catechismus iussu eiusdem editum, Confessionem fidei Cardinalis Hosii, Postillam Wagrowecensem, item Breviaria Romana ad recitandas horas canonicas; et librum Agendorum Sacramentalium (...); za: Secunda synodus dioecesis Stanislai Karnkowski Wladislaviae Anno Domini 1579, celebrata, w: Z. CHODYŃSKI (red.), Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, Warszawa 1890, s. 82–83.*

⁸ Odnośnie ksiąg zalecanych przez dekrety synodalne (potrydencki brewiarz rzymski, dekrety Soboru Trydenckiego, katechizm) znajdujemy następującą wzmiankę: (...) *Breviario Romano utantur. (...) Libros decretorum Concilii Tridentini, et Catechismi Romani singuli coemant; za: Acta synodi ruralium decanatum pomeraniae ex mandato R-mi et Ill-mi D.D-ni Hieronymi Ep. Wladislavien. et Pomeraniae (...), w: Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, s. 89. Należałoby zatem dokładniej zbadać trafność opinii, zgodnie z którą „(...) biskup włocławski Stanisław Karnkowski, zarówno na synodzie w 1568, jak i 1579 r., zobowiązał duchowieństwo do nabywania nowego *Mszału rzymskiego*, *Katechizmu* i *brewiarza*”; za: GRĘŻLIKOWSKI, dz. cyt., s. 331, 332.*

⁹ O potrydenckich mszałach, brewiarzach, agendach i innych księgach mających się znaleźć w kościołach wzmiankuje następujący fragment: (...) *Ut cultus divinus modo in dioecesi hac ab omnibus persolvatur, de Missalis, Breviariis, et aliis libris ad praescriptum Romanae Ecclesiae in vim S. Conc. Trid. Sess. ultima, titulo de indice librorum, deliberandum, et ut habeantur iuxta decretum Provinciale fol. 172 consulendum, sic quoque de Agendis; za: Acta et constitutiones synodi dioecesis wladislaviensis (primae) habitae et celebratae, A.D. 1586 (...), w: Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, s. 98.*

¹⁰ (...) *Paternitas in excusionem huiusmodi Breviariorum et Missalium liberalitatem suam declaraverit, ne minimum dispendium et sumptus patiat, omnes et singuli Synodo interessentes unanimi consensu, sponte et libere, duplam contributionem hanc in rem concesserunt, ut videlicet certa Breviariorum et Missalium quantitas iusto minori pretio inter sacerdotes distribuatur; za: Acta et constitutiones synodi dioecesis wladislaviensis (primae) habitae et celebratae, A.D. 1586 (...), w: Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, s. 100. O żalonych rezultatach tej kwesty podjętej *unanimes consensu, sponte et libere*; zob. GRĘŻLIKOWSKI, dz. cyt., s. 333.*

opłaty na zakup potrydenckich mszałów i brewiarzy)¹¹ i w 1598 r. (gdzie znajduje się polecenie sprawowania obrzędów według nowego *Mszału*)¹².

Pojawienie się pierwszej bezpośredniej wzmianki w dokumentach synodalnych wrocławskich o potrydenckim mszale uzasadnia to, iż cezurą dzielącą przedstawiany materiał jest 1586 r. Przedstawione tutaj wyniki kwerendy archiwalnej ukazują więc szybkość recepcji wskazań prowincjonalnego prawodawcy przez rządców poszczególnych kościołów diecezji w okresie przed 1586 r. (1582–1586), gdy po synodzie piotrkowskim (1577) brak było w dokumentach synodów wrocławskich wyraźnych wskazań odnoszących się do potrydenckiego *Mszału rzymskiego* i po 1586 r. (1587–1599), gdy na wszystkich synodach diecezjalnych wzywano do posługiwania się wydanym w 1570 r. *Mszałem potrydenckim*.

Źródła pozwalające odtworzyć proveniencję mszałów używanych w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej oraz stopień recepcji potrydenckiego *Mszału rzymskiego* w okresie rządów diecezją przez Hieronima Rozdrażewskiego (1582–1600) są zdecydowanie liczniejsze niż dla okresu pontyfikatu jego poprzednika, bpa Stanisława Karnkowskiego (1567–1581). Dodać można, iż jedynie okres XVIII w. jest reprezentowany w archiwaliach diecezji wrocławskiej przez obszerniejszy niż ten omawiany aktualnie zasób dokumentów¹³. Ze względu na rozproszenie akt konieczna była również kwerenda w Archiwum Diecezji Pelplińskiej i w Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej¹⁴. W niniejszym przedstawieniu ograniczono się do opisan

¹¹ *Ex relatione Dominorum, ad colligendam contributionem pro Breviariis et Missalibus deputatorum, Synodus dicit, quomodo paucissimi Beneficiati huiusmodi contributionem persolverunt, multi vero eandem retinuerunt, nec hucusque solvere volunt, quae res non parvam negligentiae in excudendis huiusmodi Breviariis et Missalibus causam dedit. Proinde Synodus decrevit, ut omnes et singuli huiusmodi contributionem in praedicta praeterita Synodo laudatam, iuxta cap. 40, quantocitius persolvant, Collectoresque illos qui fuerunt negligentes in solutione poenis quibusvis, etiam excommunicationis, auctoritate huiusmodi Synodi cogant (...); za: Acta et constitutiones synodi dioeceseanae wladislaviensis die 22 Septembris A. D. 1589 (...), w: Statuta synodalia dioeceseanae Wladislaviensis et Pomeraniae, s. 130.*

¹² *Ad cultum divinum rite et debito modo persolvendum Breviaria, Antiphonaria, Missalia Romana, Agendas omnino habeant, et ut confessionis munus, alioquin difficile, tanto dignius exercere possint, quanto solidiori cura et circumspectione in dignoscendis delictis et imponendis poenitentiis requiritur, Directorium Polanci unusquisque ad manus habeat et diligenter legat, ut toties quoties requisiti fuerint, Decano vel Visitatori exhibeat; za: Acta, processus et decreta congregationis archidiaconatus pomeraniae (...), w: Statuta synodalia dioeceseanae Wladislaviensis et Pomeraniae, s. 145.*

¹³ Zob. W. KUJAWSKI, *Archiwum diecezjalne we Wrocławku. Przewodnik po zespołach*, „Studia wrocławskie” 6 (2003), s. 501–526; zob też: TENŻE, *Reperytorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, cz. II: *Wizytacje XVIII wieku*, z. 1: *Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, ABMK 71 (1999), s. 144; cz. II: *Wizytacje XVIII wieku*, z. 3: *Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, ABMK 73 (2000), s. 277–397; cz. I: *Wizytacje XVI i XVII wieku*, ABMK 68 (1977), s. 27–161; S. LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. I: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. I: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, ABMK 8 (1964), s. 5–186; z. 2: *Wizytacje w latach 1123–1421*, ABMK 10 (1965), s. 33–206.

¹⁴ Wzmiankowane tutaj rozproszenie akt wynika stąd, iż po dziewiętnastowiecznej reformie granic diecezji kujawsko-pomorskiej część akt odnoszących się do czasów biskupa Rozdrażewskiego została przekazana do archiwów znajdujących się na terenach poza nowymi granicami diecezji; zob. *Wykaz reszty*

zawartości tych dokumentów, które związane są z wizytacjami pasterskimi odbytymi przez samego biskupa lub jego przedstawicieli.

1. Mszały w kościołach diecezji włocławskiej w świetle dokumentów powizytacyjnych wytworzonych przed 1586 r.

Cytowane dokumenty odnoszą się do wizytacji diecezji zainicjowanej przez bpa Hieronima Rozdrażewskiego w początkowym okresie jego rządów diecezją (1582–1586). Wskazać tu można na dokumenty znajdujące się aktualnie zarówno w Archiwum Diecezji Włocławskiej, jak i w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie oraz w Archiwum Diecezji Pelplińskiej.

Z Archiwum Diecezji Włocławskiej pochodzą następujące dokumenty:

- (1) spis alfabetyczny parafii całej diecezji wraz z odnośnikiem do karty, na której są protokoły wizytacyjne¹⁵;
- (2) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiaconatu włocławskiego z 1582 r.¹⁶;
- (3) wykaz parafii dekanatu brzeskiego, w których nie było wizytacji¹⁷;
- (4) wizytacje dekanatu raciążskiego z 1582 r.¹⁸;
- (5) wskazania powizytacyjne dla archidiaconatu włocławskiego, kruszwickiego i pomorskiego z 1582 r.¹⁹;
- (6) sprawozdanie z wizytacji kościołów w Lubrańcu, Zgłowiączce i Bytoniu z 1583 r.²⁰;
- (7) sprawozdanie z wizytacji katedry z 1584 r. (w tej części jest też sprawozdanie z wizytacji kościoła w Nieszawie, Św. Jana i Św. Stanisława we Włocławku)²¹;
- (8) sprawozdanie z wizytacji kościoła w Brześciu Kujawskim z 1584 r.²²;

Aktów tyczących się Kościołów Diecezji Pomorskiej i Archidiaconatu Kruszwickiego do Prus wydanych, w: *Monumenta Historia Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej = MHDW), t. XXIV, Włocławek 1910, s. 111–123; zob. też: *Konsystorz Jeneralny Kujawski*, MHDW 24, Włocławek 1910, s. 123.

¹⁵ [b.tyt.], Archiwum Diecezji Włocławskiej. Archiwum Biskupów Kujawsko-Pomorskich, *Visitatio archidiaconatum Wladislaviensis, Crusviciensis et Pomeraniae anno Domini 1582–1583* (dalej = ABKP Wiz.) 5 (69), k. 2–7v.

¹⁶ *Visitatio archidiaconatus wladislaviensis per Martinum Janitium Śmiłowitanum, delegatum Visitatorem, facta 1582 (...)*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 1–12v; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 41–54.

¹⁷ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (69), k. 12v.–14v.

¹⁸ *Decanatus Raciążnensis 1582 an.*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 16–28v; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 56–72.

¹⁹ *Praecipui defectus archidiaconatum Wladislaviensis, Crusviciensis et Pomeraniae, deprehensi Anno Domini 1582 et tertio cum remediis*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 29–43v; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 110–126.

²⁰ *Visitatio Lubranensis, et ecclesiarum ad eam spectantium, praepositorum, ultima Decembris Anno Domini 1583 facta*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 33–36; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 73–80.

²¹ *Episcopalis visitaionis in persona Illustrissimi et Reverendissimi Domini Hieronimi comitis de Rozdrażew (...)*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 44–116; druk: MHDW 18, Włocławek 1899, s. 3–89.

²² *Visitatio ecclesiae parochialis brestensis (an. 1584)*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 118–124; 135–137; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 92–99.

- (9) sprawozdanie z wizytacji kościoła w Kowalu z 1584 r.²³;
- (10) sprawozdanie z wizytacji kościołów w dekanacie brzeskim z 1584 r.²⁴;
- (11) sprawozdanie z wizytacji kościołów w dekanacie raciążskim z 1584 r.²⁵;
- (12) sprawozdanie z wizytacji kościołów dekanatu radziejowskiego z 1584 r.²⁶;
- (13) wskazania powizytacyjne dla kościołów diecezji z 1584 r.²⁷;
- (14) fragmenty wizytacji kościołów w Chwaszczynie i Kacku²⁸;
- (15) indeks dekretów reformacyjnych odnoszących się do wizytacji z lat 1582–1583²⁹;
- (16) indeks dekretów reformacyjnych odnoszących się do wizytacji diecezji z 1584 r.³⁰;
- (17) indeks parafii zwizytowanych przez Marcina Janickiego w 1582 r.³¹;
- (18) zestawienie przywilejów i dochodów³²;
- (19) wykaz dekretów reformacyjnych bpa Rozdrażewskiego³³;
- (20) wykaz kościołów w diecezji włocławskiej według archidiaconatów i dekanatów³⁴;
- (21) wykaz alfabetyczny wszystkich kościołów parafialnych diecezji³⁵;
- (22) uwagi odnoszące się do dochodów³⁶.

Z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie³⁷ pochodzą następujące dokumenty:

- (1) sprawozdanie z wizytacji dekanatów: kruszwickiego, inowrocławskiego i bydgoskiego³⁸;

²³ *Ecclesia Parochialis Kowaliensis*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 125–131; 137v.–143; druk: MHDW 19, Włocławek 1900, s. 99–109.

²⁴ *Visitatio Decanatus ruralis Brzestensis per honorab. Petrum Silvestium et D. Albertum a Mława (...) facta Anno Dni 1584*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 144–190v; druk: MHDW 22, Włocławek 1903, s. 3–65.

²⁵ *Visitatio ecclesiarum in decanatu Raciążensi, (...) Anno Domini 1584*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 171–226; druk: MHDW 22, Włocławek 1903, s. 65–102. Fragment odnoszący się do Nieszawy opublikowany został w MHDW 19, Włocławek 1900, s. 81–91.

²⁶ *Anno instauratae salutis 1584, die vero 4 Novembris, (...) Decanatus Radzieiowiensis*, ABKP Wiz. 5 (69), k. 227–243; druk: MHDW 22, Włocławek 1903, s. 102–156.

²⁷ *Defectus atque exorbitantiae ex visitatione generali anni 1584 (...)*, ABKP Wiz. 5 (86), k. 260–305v; druk: MHDW 22, Włocławek 1903, s. 157–202.

²⁸ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 307.

²⁹ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 308–311v.

³⁰ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 312–317v.

³¹ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 318–321v.

³² [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 322–326v.

³³ [b. tyt.], ABKP Wiz. 5 (86), k. 326v.–330.

³⁴ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. II–IVv.

³⁵ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. V–VII.

³⁶ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. IX–XIv. i 14v.

³⁷ Cytowane poniżej dokumenty z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie pochodzą z zespołu Konsystorza Gnieźnieńskiego z księgi: *Actio Visitationis Archidiaconatus Crusviciensis in Dioecesi Wladislaviensi (...) Anno Domini MDLXXXII perfecta* (dalej = ACons. E1); zob. W. KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, ABMK 77 (2002), s. 149–190.

³⁸ [b. tyt.], ACons. E1, k. 1–28.

- (2) wykaz kościołów, w których dostrzeżono braki, oraz zarządzenia powizytacyjne z 1582 r.³⁹;
- (3) dekrety reformacyjne dla dekanatu kruszwickiego i inowrocławskiego⁴⁰;
- (4) sprawozdanie z wizytacji dekanatu kruszwickiego z 1584 r.⁴¹;
- (5) sprawozdanie z wizytacji dekanatu inowrocławskiego z 1585 r.⁴²;
- (6) sprawozdanie z wizytacji archidiakonatu kruszwickiego z 1586 r.⁴³

Z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie⁴⁴ pochodzą następujące dokumenty:

- (1) sprawozdanie z wizytacji klasztoru brygidek w Gdańsku z 1580 r.⁴⁵;
- (2) opis stanu kościołów w archidiakonacie pomorskim z 1582 r.⁴⁶;
- (3) uwagi na temat stanu kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1582 r.⁴⁷;
- (4) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1582 r.⁴⁸;
- (5) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1583 r.⁴⁹;

³⁹ [b. tyt.], ACons. E1, k. 28–30v.

⁴⁰ [b. tyt.], ACons. E1, k. 31–36v.

⁴¹ [b. tyt.], ACons. E1, k. 37–52.

⁴² [b. tyt.], ACons. E1, k. 52–85.

⁴³ [b. tyt.], ACons. E1, k. 86–91.

⁴⁴ Cytowane poniżej dokumenty z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie znajdują się w dwóch zbiorach: *Akta dawne, Archidiakoniat Pomorski, Zespół G – Gedanensia — Akta Archidiakonatu Pomorskiego 1a* oraz *Akta dawne, Archidiakoniat Pomorski, Zespół G — Gedanensia — Akta Archidiakonatu Pomorskiego 1b*. Oba zbiory dokumentów noszą tytuł: *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum... ex voluntate Rmi Hieronimi Comitis a Rozdrazew, Dei gratia episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierski SRC capellanum... facta. 1583 — 1598* (dalej = VPA G 1a lub VPA G 1b). Zbiór VPA G 1b jest kopią VPA G 1a przepisaną w 1767 r. z drobnymi brakami odnośnie inwentarza przedmiotów znajdujących się w wizytowanych kościołach. Ze względu na to, iż defekty te odnoszą się też do spisu ksiąg liturgicznych, będzie to sygnalizowane w odpowiednich punktach niniejszego przedstawienia. Wariant VPA G 1b został opublikowany w: *Visitaciones Archidiaconatus Pomeraniae Hieronimo Rozdrazewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae. Curavit Stanislaus Kujot, plebanus in Grzybno dioec. Culmensis*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, „Fontes”, t. I–III, Toruń 1897 (dalej = Fontes). W opublikowanym w „Fontes” tekście — jak to zostanie przypomniane w odpowiednim miejscu niniejszego przedstawienia — znalazły się też fragmenty z księgi *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, odnoszące się do wizytacji odbytych za czasów bpa Hieronima Rozdrażewskiego.

⁴⁵ *Visitatio Monasterii Virginum Monialium s. Brigittae in antiqua civitate Gedanensi per Reverendissimum Stanislaum Karnkowski anno 1580 facta*, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, k. 124; druk: Fontes 3, Toruń 1897, s. 491–497.

⁴⁶ *Status ecclesiarum Prussiae et Pomeraniae, quails fuit sub initio Episcopatus rmi et Illmi in Christo Patris et Domini, D. Hieronimi Comitis a Rozdrazew*; druk: Fontes 3, Toruń 1897, s. 497–506.

⁴⁷ *De aliquot ecclesiis a. 1582 notata*; druk: Fontes 3, Toruń 1897, s. 506–509.

⁴⁸ *Visitatio ecclesiarum anno 1582 per Reverend. Thomam Zakrzewski, Archidiaconum Crusviciensem, Canonicum Vladislaviensem, peracta*, VPA 1b, s. 87–110; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 96–102.

⁴⁹ *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum, qui rurales decanatus habet decem, ex voluntate Rmi in Christo Patris Dni Dni Hieronimi Comitis a Rozdrazew, Dei Gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierzki S.R.P. Capellanum, in a. 1583 die 19. Julii incepta, terminata vero 22. Augusti, facta*, VPA 1b, s. 1–73; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 7–94.

- (6) wskazania powizytacyjne z 1583 r.⁵⁰;
- (7) opis stanu kościołów archidiaconatu pomorskiego z 1583 r.⁵¹;
- (8) sprawozdanie z wizytacji dekanatu świeckiego z 1584 r.⁵²;
- (9) sprawozdanie z wizytacji archidiaconatu pomorskiego z 1584 r.⁵³;
- (10) sprawozdanie z wizytacji trzech dekanatów archidiaconatu pomorskiego z 1584 r.⁵⁴;
- (11) streszczenie wskazań powizytacyjnych z 1584 r.⁵⁵;
- (12) sprawozdania z wizytacji trzech dekanatów archidiaconatu pomorskiego z 1584 r.⁵⁶;
- (13) dekrety powizytacyjne z wizytacji parafii archidiaconatu pomorskiego z 1582, 1583 i 1584 r.⁵⁷;
- (14) uwagi Dominika Kulckiego odnośnie dekretów powizytacyjnych⁵⁸.

Proweniencję mszałów używanych w poszczególnych kościołach diecezji przedstawić można przy pomocy tabeli (tab. 1).

Jakkolwiek źródła pozwalające na ukazanie recepcji mszału potrydenckiego w kościołach diecezji wrocławskiej są dla omawianego tu okresu (1582–1586) liczniejsze niż dla okresu przedstawianego we wcześniejszym przedstawieniu (1576–1578)⁵⁹, nadal jednak znacząca jest grupa tych kościołów, dla których wizytatorzy nie pozostawili żadnych wzmianek o używanych tam mszałach. Takich kościołów

⁵⁰ *Consultatio de tollendis defectibus in ecclesiis Archidiaconatus Pomeraniae, in quantum deprehendi poterant ex visitatione minus commode tempore messi facta a. Domini 1583, una cum remedies*, VPA 1b, s. 93–110; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 103–126.

⁵¹ *De statu Ecclesiae Pomeraniae (a. 1583)*; druk: Fontes 3, Toruń 1897, s. 510–516.

⁵² *Visitatio Decanatus Svecensis per Sebastianum Paulinum Samotuliensem Officiale Bidgostiensem facta a. 1584*, AVP 1b, s. 114–129; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 127–148.

⁵³ *Rationarium Visitationis ex mandato Rmi et Illustrmi Dni Nri Dni Clementis Hieronymi Comitis a Rozdrzew Dei gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae sub anno 1584 mense Junio et Iulio per me Sebastianum Paulinum Samotuliensem protunc parochum et Officiale Bidgostiensem (...)*, AVP 1b, s. 129–160; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 149–188.

⁵⁴ *Visitatio Decanatum ruralium Gedanensis, Mirschowiensis et Pucensis ex mandato Rev. D. D. Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae opera Nicolai Mylonii, Officialis Gedanensis, mensibus Augusto et Septembri a. 1584 feliciter peracta*, AVP 1b, s. 162–189; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 189–221.

⁵⁵ *Observationes quaedam generales (...)*, AVP 1b, s. 160–162; druk: Fontes 1, Toruń 1897, s. 222; Fontes 2, Toruń 1898, s. 224.

⁵⁶ *Visitatio trium decanatum ruralium in Pomerania, scilicet Minoris Insulae, Derschaviensis et Starogardensis seu Zaborzensis mandato Rmi, in Christo Patris Dni D. Hiernymi Rozdrzewowski, Dei gratia Epi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Lyweczki pro tempore parochum Sobkoviensem in anno 1584 facta*, AVP 1b, s. 189–205; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 225–244.

⁵⁷ *Decreta ex visitationibus decanatum Pomeraniae anno 1582, 1583 et 1584 peractis edita*, AVP 1b, s. 205–223; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 245–271.

⁵⁸ *Observata ex relatione Domini Culcii, dum legerem illi decreta et ex decretis digna notatu, quorum D. Kulcius in synodo rationem redditurum se promisit*, AVP 1b, s. 110–112; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 271–275.

⁵⁹ Zob. KŁOCEK, *Proweniencja mszałów*.

Tab. 1. Pochodzenie mszałów w kościołach diecezji włocławskiej według protokołów wizytacyjnych z lat 1582–1586. Skróty: R = *Missale romanum*, G = *Missale Gnesnense*, C = *Missale Cracoviense*, T = *Missale Teutonicum*, Wl = *Missale Wladislaviense*, Po = *Missale Posnaniense*, Wr = *Missale Wratislaviense*, Pl = *Missale Plocense*, S = *Missale Strzigonense*, Pa = mszał własny ojców paulinów, Cu = *Missale Culmense*, Ca = *Missale Caminiense* (też: *Camenense*, *Cameneum*), Pr = *Missale predicator* (mszał dominikański), B.p. = mszały bez wskazanej proveniencji, B.i. = brak informacji o mszałach.

Liczba kościołów ⁶⁰	R	G	C	T	Wl	Po	Wr	Pl	S	Pa	Cu	Ca	Pr	B.p.	B.i.
224	4 + 4 vetus	44	27	26	15	6	5	2	1	1	1	2	1	51	95
100%	4	20	12	11	7	3	2	1	0,4	0,4	0,4	1	0,4	23	42

jest w omawianym okresie 95 na 224, czyli ok. 42%. Liczna jest także ta grupa wizytowanych świątyń, dla których wizytatorzy pozostawili tylko informację o posiadaniu księgi bez wskazania jej proveniencji. Takich kościołów jest w omawianym okresie 51, czyli ok. 23% wszystkich wizytowanych. Oznacza to, że dla 146 kościołów diecezji wymienianych w analizowanych tutaj dokumentach powizytacyjnych (czyli dla ok. 66%) nie mamy żadnych wzmianek odnoszących się do pochodzenia księgi służącej do sprawowania Mszy św. Mimo tych zastrzeżeń, na podstawie przytoczonych powyżej danych można zaobserwować większą niż poprzednio różnorodność ksiąg używanych w kościołach diecezji włocławskiej do sprawowania Eucharystii, a same wyniki wydają się być bardziej reprezentatywne niż to miało miejsce poprzednio, gdzie liczba kościołów, dla których brak było odpowiednich danych, wyniosła ok. 80% wszystkich wzmiankowanych w dokumentach powizytacyjnych. Nadal jednak — wzięwszy pod uwagę liczną grupę kościołów, dla których nie mamy wzmianek odnoszących się do używanych tam ksiąg — przytaczane zestawienia liczbowe obarczone są tak znaczącym marginesem błędu, że interpretować je należy jako charakterystykę pewnego trendu.

Zauważyć należy, iż pojawiają się w źródłach wzmianki o *Mszale rzymskim*. Są one relatywnie rzadkie: jedynie w 8 kościołach (w 4% wszystkich wymienianych w dokumentach) wizytatorzy zanotowali obecność księgi liturgicznej tej proveniencji. Oczywiście, brak jest dokładnych danych odnośnie roku wydania tychże. Jedynie w czterech miejscach (2% całości) zaznaczono wyraźnie, iż obecny jest w danej świątyni *Mszał potrydencki*, odnośnie 4 pozostałych kościołów zachowany zapis sugeruje, iż chodzi o wydanie stare, przedsoborowe (tak należałoby rozumieć pojawiający się w źródłach termin: *missale romanum vetus*). W świetle przytaczanych tu danych należy stwierdzić, iż ustalenia synodu piotrkowskiego odnoszące się do przyjęcia jako obowiązującego potrydenckiego *Mszału rzymskiego* w sposób bezpośred-

⁶⁰ Zaznaczyć tu należy, iż ze względu na orientacyjny charakter podsumowań statystycznych, pozostawiono w niniejszym przedstawieniu nie rozstrzygnięte pewne wątpliwości dotyczące identyfikacji kilku podobnie brzmiących nazw z tymi samymi lub odmiennymi miejscami. Dane procentowe zaokrąglono do liczb całkowitych.

ni jedynie w niewielkim stopniu oddziaływały na sytuację w kościołach diecezji włocławskiej. Dopiero kilkanaście lat po pierwszym opublikowaniu księgi, będącej jednym z ważnych narzędzi realizowania reformy potrydenckiej, pojawiły się w diecezji włocławskiej pierwsze jej egzemplarze. Można zaznaczyć, iż wśród kościołów, w których znajdował się potrydencki *Mszał rzymski*, były, oprócz katedry włocławskiej, także Chodecz, *Praepositura S. Adalberti* oraz Płochoczin⁶¹.

Jeśli chodzi o używane mszały nie rzymskiej proweniencji, nadal najczęściej wymienianymi są *Missale Gnesnense*⁶² i *Missale Cracoviense*⁶³. Pierwszy z wymienionych znajdował się przynajmniej w 44 kościołach (ok. 20% wszystkich wizytowanych), drugi — w 27 kościołach (ok. 12% wymienionych). Brak jest uwag odnośnie miejsca i roku wydań znajdujących się na wyposażeniu danego kościoła ksiąg. Tendencja do posługiwania się w diecezji kujawsko-pomorskiej przede wszystkim mszałami prowincji gnieźnieńskiej jest poświadczona już wcześniej: potwierdzają ją też wnioski zamieszczone w opracowaniu odnoszącym się do okresu pontyfikatu bpa Stanisława Karnkowskiego. Jeśli chodzi o mszały krakowskie, zauważyć wypada, iż wydawano je jeszcze po publikacji mszału potrydenckiego (a zatem po synodzie piotrkowskim); ostatnie edycje mszału krakowskiego datowane są na 1580 i 1587 r.

Dość często wymieniany jest też w źródłach *Missale Teutonicum*⁶⁴. Jego obecność wskazywana jest w 26 kościołach (11% wszystkich wizytowanych). Oczywiście

⁶¹ Nazwy własne podawane są według szesnastowiecznej ortografii.

⁶² X. S. CH. [S. CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego, t. XV, Warszawa 1883, s. 246–270) wymienia następujące wydania mszałów gnieźnieńskich sprzed 1586 r.: (1) Mainz (Moguncja) — druk u: P. Schöffler (też: Schoiffer, Schoyffer lub Scheffer), 1492; (2) Kraków — J. Haller, 1506; (3) Kraków — J. Haller, 1514; (4) Kraków — J. Haller, 1515; (5) Mainz — F. Behem [też: Bohem], 1555. K. ESTREICHER (*Bibliografia polska*, t. XXII: *Stolecie XV–XVIII w układzie abecadłowym*, Kraków 1908, reprint Warszawa 1977, s. 426–435) wymienia jeszcze wydanie mszału gnieźnieńskiego z 1494/1495 r., zaś O.T.L. PIETRAS (*Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku (III)*, ABMK 41 (1980), s. 224 [92]) wymienia jeszcze: Kraków — J. Haller, 1523.

⁶³ [CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, s. 253–266) wymienia następujące edycje mszałów krakowskich sprzed 1586 r.: (1) bmw., ok. 1477; (2) Mainz — P. Schöffler, 1484; (3) Mainz — P. Schöffler, 1487; (4) Mainz — P. Schöffler, 1492; (5) bmw. — J. Haller, 1494–1495; (6) Kraków — J. Haller, 1495; (7) bmw., ok. 1500; (8) Kraków — J. Haller, 1503; (9) Kraków — J. Haller, 1505; (10) Kraków — J. Haller, 1507; (11) Kraków — J. Haller, 1509; (12) Strasburg (Argentinae) — J. Knoblauch, 1510; (13) Kraków — J. Haller, 1515/1516; (14) Kraków — J. Haller, 1525; (15) Wenecja — P. Lichtenstein, 1532; (16) Kraków — M. Scharffenberg, 1545; (17) Kraków — H. Wietor, 1545; (18) bmw., 1556. ESTREICHER (*dz. cyt.*, s. 426–432) wymienia jeszcze: (1) Strasburg (Argentina), 1491; (2) bmw., 1502; (3) Kraków — M. Scharffenberg, 1517; (4) Kraków — J. Haller, 1524; (5) bmw., 1556. Według tego źródła, najpóźniejsze wydanie mszału krakowskiego miało miejsce w Wenecji u P. Lichtensteina w 1587 r. PIETRAS (*art. cyt.*, s. 234 [102]–235 [103]) wymienia wydanie mszału krakowskiego w Norymberdze u G. Stuchsa w 1494, 1495 i w 1502 r.; *tamże* (s. 239 [107]) znajduje się jeszcze wzmianka o *Missale cracoviense* wydanym w Wenecji u: P. Lichtenstein et haeredes w 1532 r., zaś na s. 241 [109] — o wydaniu z około 1580 r.

⁶⁴ Prawdopodobnie wykorzystywano nadal edycję *Missale Minorum Teutonicorum*, wydaną w Norymberdze w 1499 r. u Stucksa; zob. A. KAWECKA-GRYCZOWA, M. BOKONOS, E. SZANDROWSKA (red.), *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, t. II, Wrocław 1970, s. 639 (nr katalog. 3800).

cie, odnosi się to do kościołów znajdujących się w archidiakonacie pomorskim⁶⁵. Jest to kolejne świadectwo trwałości wpływów Zakonu Niemieckiego, który przez ok. 150 lat (1308–1466) panował nad pomorską częścią diecezji⁶⁶.

Nieco rzadziej niż poprzednie księgi wskazywany jest przez wizytatorów *Missale Wladislaviense*⁶⁷. Wskazany on został w 15 kościołach (7% wszystkich wymienianych). Jego obecność w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej mogła być relatywnie bardziej częsta, niż wynikałoby to z danych przytoczonych w poprzednim opracowaniu odnoszącym się do okresu pontyfikatu Stanisława Karnkowskiego. W kontekście omawiania nasycenia kościołów diecezji mszałem włocławskim, warto odnotować obecność bardzo ważnej uwagi odnoszącej się do księgi z kościoła w Radziejowie. Wizytator zanotował, iż ta cenna pozycja darowana została świątyni przez biskupa posługującego się herbem Rosa⁶⁸. Ponieważ tym herbem posługiwał się biskup Jan Gruszczyński (1451–1463) oraz bp Krzesław Kurozwęcki (1494–1503), zatem można uznać tę uwagę za cenne świadectwo przekazania mszału (nie-wykluczone, że wydanego *suo sumptu*) przez jednego z wymienionych powyżej biskupów włocławskich. Oczywiście, zasadne wydaje się przypisanie darowania księgi drugiemu z wymienianych tu biskupów, Krzesławowi Kurozwęckiemu. Zastanowić się przy tym można, czy przytaczana tutaj wzmianka nie upoważniałaby do postawienia hipotezy, iż obok edycji mszału włocławskiego z 1516 r. (wzmiankowanej w cytowanym wcześniej w przypisie dokumencie synodalnym z czasów bpa Drzewickiego) mogła istnieć jeszcze wcześniejsza, pochodząca z czasów bpa Kurozwęckiego, nie wymieniana w żadnym zachowanym do dzisiaj źródle. Zaznaczyć jednak należy, iż nie wspomina się wyraźnie w cytowanym świadectwie o fakcie wydania przez biskupa o herbie *Rosa* własnej edycji: sam biskup występuje jedynie jako darczyńca, zatem nie jest wykluczone, iż wzmiankowana pergaminowa księga była nie

⁶⁵ O popularności tej księgi w pomorskiej części diecezji włocławskiej świadczyć może zdanie jednego z wizytatorów: (...) *Breviariis, Missalibus dioecesis carent, suppleant defectum theutonica* (...); za: *De statu Ecclesiae Pomeraniae (a. 1583)*; druk: Fontes 3, Toruń 1897, s. 510.

⁶⁶ Dowodem wzmiankowanej tu, długo trwającej odrębności może być też i to, iż dla pomorskiej części diecezji zwoływano osobne synody, wydawano osobne schematyzmy i rubrycele; za: S. LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji włocławskiej (...). Wstęp ogólny do wizytacji*, s. 27–28.

⁶⁷ [CHODYŃSKI] (*Mszały dla diecezji polskich*, s. 266) wątpi w autentyczność *Missale Wladislaviensis dioecesis*. Klasyfikuje go jako wariant *Missale Cracoviensis dioecesis* wydanego w Krakowie w 1515–1516 r. przez J. Hallera; zob. też: PIETRAS, *art. cyt.*, s. 224 [92]. Prawdopodobnie o tej właśnie edycji mszału włocławskiego wspominają dokumenty synodu diecezjalnego z 1516 r.: (...) *Item, ut Breviarium Wladislaviense et Missalia Wladislaviensia* [podkr. aut.] *infra unum annum habeant* (...); za: *In synodo dioecesis Gedaniae A. D. 1516 ultima Oct. celebrata. Mandatum sive decretum Rmi Dni Matthiae Drzewicki Episcopi, contra Presbyteros intra et extra muros Gedanenses immorantes, synodaliter factum*, w: *Statuta synodalia dioecesis wladislaviensis et pomeraniae collegit et eddit Zeno Chodyński*, Warszawa 1890, s. 34.

⁶⁸ (...) *Missale Wladislaviense pergamineum, olim a Dno D. Episcopo Rosa datum, serico insertum et fimbrias clausulasque argentas deauratas habens, argentum a fabro auri 80 taleris aestimatum* (...); za: *Anno instauratae salutis 1584, die vero 4 Novembris, (...) Decanatus Radzieiowiensis*; druk: MHDW 22, Włocławek, s. 104.

drukiem, lecz manuskrytem. Z drugiej strony, znaczący jest fakt nazywania mszału terminem *Missale Wladislaviense*.

Jeszcze rzadziej niż włocławski, wskazywany jest *Missale Posnaniense*⁶⁹ (wskazany w 6 kościołach, czyli w ok. 3% wszystkich wizytowanych) i *Missale Wratislaviense*⁷⁰ (wskazany w 5 kościołach, czyli w ok. 2% wszystkich wizytowanych). Sporadycznie pojawiają się też księgi o jeszcze innej proveniencji: *Missale Plocense*⁷¹ i *Missale Caminiense*⁷² (wymienione każdy w dwóch kościołach) oraz *Missale Strigonenense*⁷³, Mszał własny ojców paulinów⁷⁴, *Missale Culmense*⁷⁵, *Missale ordinis praedicatorum*⁷⁶ (ostatnie cztery mszały wymienione są każdy jednokrotnie).

⁶⁹ [CHODYŃSKI] (*Mszały dla djecezji polskich*, s. 266–267) wymienia następujące wydania mszału poznańskiego sprzed 1586 r.: (1) Strassburg (Argentorati), 1491; (2) Kraków — J. Haller, 1524. ESTREICHER (*dz. cyt.*, s. 433) wymienia jeszcze wydanie: Poznań — Piotr, 1505. PIETRAS (*art. cyt.*, s. 232 [100]) wymienia wydanie mszału poznańskiego w Lipsku u M. Lottera w 1505 r.; *tamże* (s. 238 [106]) wymieniony jest jeszcze *Missale posnaniense* wydany w Strassburgu w 1481 r.

⁷⁰ [CHODYŃSKI] (*Mszały dla djecezji polskich*, s. 268–269) wymienia następujące wydania mszałów wrocławskich sprzed 1586 r.: (1) Mainz — P. Schöffler, 1499; (2) Kraków — J. Haller, 1505; (3) Bazylika, 1519. W: PIETRAS, *art. cyt.*, s. 234 [102] oraz KAWECKA-GRYCZOWA, BOKONOS, SZANDROWSKA (red.), *dz. cyt.*, t. II, s. 636 (nr katalog. 3786) wymieniono jeszcze wydanie mszału wrocławskiego w Mainz u P. Schöfflera w 1483 r. W PIETRAS, *art. cyt.*, s. 234 [102] oraz ESTREICHER, *dz. cyt.*, s. 434 wymieniono wydanie z 1506 r. u Schöfflera w Mainz. W PIETRAS, *art. cyt.*, s. 221 [89] wskazano, iż mszał wrocławski z 1519 r. wydano w Bazylei u T. Wolffa oraz wymieniono (s. 225 [93]) wydanie mszału wrocławskiego w Krakowie u C. Hochfedera w 1505 r.

⁷¹ [CHODYŃSKI] (*Mszały dla djecezji polskich*, s. 267) oraz ESTREICHER (*dz. cyt.*, s. 433) i PIETRAS (*art. cyt.*, s. 224 [92]) wymieniają jedynie jedno wydanie mszału płockiego z 1520 r. w Krakowie u J. Hallera.

⁷² W cytowanych źródłach brak jest wzmianek o jego proveniencji.

⁷³ Prawdopodobnie chodzi tu o: *Missale Strigonenense*, wydany w Norymberdze 25 sierpnia 1498 r. przez G. Stuchsa i T. Fegera; zob. KAWECKA-GRYCZOWA, BOKONOS, SZANDROWSKA (red.), *dz. cyt.*, t. II, s. 635 (nr katalog. 3783).

⁷⁴ W protokole powizytacyjnym odnoszącym się do kościoła w miejscowości „Brdowo”, obsługiwane przez paulinów (niewątpliwie chodzi tu o Brdów), znajduje się następująca wzmianka o mszałach: (...) *Missale unum Gnesnense, bonum et integrum. Habent quoque duo propria regulae, quibus saepius utuntur* [podkr. aut.]; zob. MHDW 22, Włocławek 1903, s. 126. Niewykluczone, że chodzi tu o *Missale Ordinis Eremitarum s. Pauli*, wydany w 1495 r. w Brnie u C. Sahela i M. Preinleina; zob. KAWECKA-GRYCZOWA, BOKONOS, SZANDROWSKA (red.), *dz. cyt.*, t. II, s. 639 (nr katalog. 3802).

⁷⁵ W protokole powizytacyjnym odnoszącym się do kościoła w miejscowości nazwanej „villa Drziczin” znajduje się następująca uwaga odnosząca się do ksiąg: (...) *Graduale pargamenum, Psalterium pargamenum, Missale Culmense* [podkr. aut.], *Agenda Tridentina et Gnesnensis* (...); zob. Fontes 1, Toruń 1897, s. 91. W cytowanych opracowaniach brak wzmianki o mszale tej proveniencji.

⁷⁶ W cytowanych opracowaniach wymienia się następujące wydania księgi pt. *Missale Dominicanum seu Ordinis Praedicatorum*: (1) Wenecja, N. de Francofordia — 1484; (2) Basel, M. Wenssler — 1488; (3) Wenecja, Hamman — 01.02.1494; (4) Wenecja, A. Torresanus — 30.12.1496; (5) Wenecja, S. Bevilacqua — 13.05.1497; zob. KAWECKA-GRYCZOWA, BOKONOS, SZANDROWSKA (red.), *dz. cyt.*, t. II, s. 638 (nr katalog. 3795–3799).

2. Mszał rzymski w parafiach diecezji wrocławskiej w okresie między 1586 a 1600 r.

Dla odtworzenia procesu recepcji mszału potrydenckiego w diecezji wrocławskiej w okresie po wskazaniu go wprost w dokumentach synodu diecezjalnego (po 1586 r.) aż do końca XVI w. posiadamy źródła znajdujące się zarówno w archiwum wrocławskim, jak też w gnieźnieńskim i pelplińskim.

Z zasobów Archiwum Diecezji Wrocławskiej, odnoszących się do dokumentów powizytacyjnych z czasów pontyfikatu bpa Rozdrażewskiego, uwzględnić należy następujące źródła:

- (1) korespondencja bpa Rozdrażewskiego z Kapitułą wrocławską z 1588–1589 r.⁷⁷;
- (2) dekrety reformacyjne dla kościołów w: Kowalu, Bronisławiu, Chełmcach, Brześciu Kujawskim z 1590 r.⁷⁸;
- (3) indeksy⁷⁹;
- (4) dodatkowe uwagi do wizytacji kościoła w Nieszawie z 1593 r.⁸⁰;
- (5) zarządzenie dane kapitule kruszwickiej⁸¹;
- (6) sprawozdania z wizytacji trzech dekanatów diecezji z 1594 r.⁸²;
- (7) wizytacja klasztoru karmelitów w Gdańsku z 1594 r.⁸³;
- (8) wnioski z wizytacji kościołów diecezji z 1594, 1595 i 1596 r.⁸⁴;
- (9) sprawozdania z wizytacji archidiaconatu pomorskiego z 1597 r.⁸⁵;
- (10) rewizja dochodów kościoła parafialnego i altarii w Brześciu Kujawskim⁸⁶;
- (11) sprawozdanie z wizytacji dekanatu brzeskiego z 1598 r.⁸⁷;

⁷⁷ *Ordinationes illustrissimi olim Rozdrażewski episcopi Wladislaviensis et Pomeraniae pro capitulo Wladislaviensi*, ABKP Wiz. 6, k. 2–45.

⁷⁸ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 424v–429; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 99–109; zob. też: *Visitatio Ecclesiae Parochialis Brzestensis per (...) Hieronymum a Rozdrażow (...) die 2 mensis mai, anno 1590*; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 123–126.

⁷⁹ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 450–457.

⁸⁰ *Niessviensis ecclesia*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 416–416v; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 96.

⁸¹ *Crusviciae in Capitulo Generali proponenda*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 416–418; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 97–99.

⁸² *Trium Decanatum Niesseviensis, Radzieiowiensis et Brzestensi, per Rev. D. Lucam ab Unieiw, Archidiaconum Wladislaviensem, in anno 1594 facta*, ABKP Wiz. 6 (70), k. XX i 1–32; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 4–62.

⁸³ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 418–424.

⁸⁴ *Decreta reformationis*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 404–414; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 78–96; zob. też: *Visitatio Chodecensis Ecclesiae (...) anno 1594*; druk: MHDW 23, Włocławek 1907, s. 127–129.

⁸⁵ *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae per rev. dom. Franciscum Łącki archidiaconum anno Domini 1597*, ABKP Wiz. 7 (71), k. 2–45; druk: MHDW 15, Włocławek 1896, s. 5–96.

⁸⁶ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 399–403v.

⁸⁷ *Visitationes Ecclesiarum dioecesis wladislaviensis ex mandato Illimi ac Rev. Episcopi Hier. Rozdrażewski expeditae. Annus 1598. Decanatus Brzestensis*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 1–92; ABKP Wiz. 6 (70), k. 37–121; druk: MHDW 20, Włocławek 1901, s. 4–144.

- (12) inwentarz kościoła w Lubrańcu z 1598 r.⁸⁸;
- (13) notatka podsumowująca wizytację dekanatu brzeskiego⁸⁹;
- (14) opis szpitali w archidiaconacie wrocławskim⁹⁰;
- (15) odpis dokumentu dotyczącego pewnych dziesięcin przynależnych kościołowi w Broniewie⁹¹;
- (16) sprawozdanie z wizytacji kościołów dekanatu radziejowskiego z 1598 r.⁹²;
- (17) sprawozdanie z wizytacji kościołów dekanatu nieszawskiego z 1598 r.⁹³;
- (18) parafie opuszczone w dekanacie nieszawskim⁹⁴;
- (19) spis ciężarów odnoszących się do biskupów i duchowieństwa⁹⁵;
- (20) dekret reformacyjny dla Kowała, Lubienia, Pierowej Woli i Kłotna⁹⁶;
- (21) dekrety reformacyjne biskupa wrocławskiego dla 22 parafii z 1598 r.⁹⁷;
- (22) zestawienia powizytacyjne⁹⁸;
- (23) sprawozdanie z wizytacji trzech kościołów archidiaconatu kruszwickiego z 1598 r.⁹⁹;
- (24) sprawozdanie z wizytacji trzech kościołów diecezji z 1598 r.¹⁰⁰;
- (25) sprawozdanie z wizytacji czterech kościołów diecezji z 1599 r.¹⁰¹;
- (26) sprawozdanie z wizytacji Skulska i Warzymowa z 1599 r.¹⁰²;
- (27) dekrety reformacyjne wydane w styczniu 1599 r.¹⁰³

⁸⁸ *Inventarium Lubranecensis Ecclesiae (...) AD 1598*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 92–94; ABKP Wiz. 6 (70), k. 121–122; druk: MHDW 20, Wrocławek 1901, s. 145–146.

⁸⁹ *Notandum (...)*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 94; ABKP Wiz. 6 (70), k. 123; druk: MHDW 20, Wrocławek 1901, s. 146–147.

⁹⁰ *Hospitalium in Archidiaconatu Wladislaviensi brevis descriptio*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 95–97v.; ABKP Wiz. 6 (70), k. 124–126v; druk: MHDW 20, Wrocławek 1901, s. 147–152.

⁹¹ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 127–127v.

⁹² *Revisio ecclesiarum parochialium in decanatu radzieiowiensi per Ven. Mathiam Dąmbrowski (...) Visitatio Ecclesiarum Dioecesis Wladislaviensi de anno 1598 (...) decanatus Radzieiowiensis*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 98v.–147v.; ABKP Wiz. 6 (70), k. 128–189v.; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 3–116.

⁹³ *Decanatus Nieszoviensis (...)*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 148–183v.; ABKP Wiz. 6 (70), k. 190–230v.; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 117–196.

⁹⁴ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 240–240v.; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 196–197.

⁹⁵ [b. tyt.], ABKP Wiz. 4 (68), k. 195v.

⁹⁶ [b. tyt.], ABKP Wiz. 4 (68), k. 196–197; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 226–229.

⁹⁷ *Decreta Reverendissimi in Visitationem anni Domini 1598*, ABKP Wiz. 4 (68), k. 199–204; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 214–226.

⁹⁸ [b. tyt.], ABKP Wiz. 4 (68), k. 206–213; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 229–237.

⁹⁹ [b. tyt.], ABKP Wiz. 6 (70), k. 295–298v.; druk: MHDW 23, Wrocławek 1907, s. 67–72.

¹⁰⁰ *Visitationes ex eodem fere tempore, quo superiors*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 468–470v.; druk: MHDW 23, Wrocławek 1907, s. 72–77

¹⁰¹ *Visitatio ecclesiarum harum quatuor (...) data Anno Dni 1599 mense Martio*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 231–239; druk: MHDW 21, Wrocławek 1901, s. 199–213.

¹⁰² *Visitationes de Anno 1599*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 289–291v.; druk: MHDW 23, Wrocławek 1907, s. 63–67.

¹⁰³ *Visitationes Archidiaconatus Wladislaviensis per Ven. Matthiam Dombrowski, Archidiaconum Crusviciensem (...) an. 1598*, ABKP Wiz. 6 (70), k. 461–467; druk: MHDW 23, Wrocławek 1907, s. 109–121.

Z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie uwzględnić trzeba następujące dokumenty:

- (1) sprawozdanie z wizytacji parafii Piaski z 1595 r.¹⁰⁴;
- (2) sprawozdanie z wizytacji dekanatu inowrocławskiego z 1595 r.¹⁰⁵;
- (3) sprawozdanie z wizytacji dekanatu bydgoskiego z 1596 r.¹⁰⁶;
- (4) dekrety reformacyjne dla archidiakonatu bydgoskiego z 1596 r.¹⁰⁷;
- (5) sprawozdanie z wizytacji kolegiaty kruszwickiej i archidiakonatu kruszwickiego z 1597 r.¹⁰⁸;
- (6) sprawozdanie z wizytacji dekanatu bydgoskiego z 1598 i 1599 r.¹⁰⁹

Z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie uwzględnić należy następujące dokumenty:

- (1) sprawozdanie z wizytacji dekanatu gdańskiego z 1593 r.¹¹⁰;
- (2) sprawozdanie z wizytacji odbytej w 1595 r.¹¹¹;
- (3) opis stanu kościoła w Gniewie z 1596 r.¹¹²;
- (4) opis stanu kościoła w Polaszkanie z 1596 r.¹¹³;
- (5) opis stanu kościoła w Skarszewach z 1596 r.¹¹⁴;
- (6) polecenie oddania katolikom kościoła w Dąbrówce z 1596 r.¹¹⁵;
- (7) opis stanu kościołów w Kilenie, Szywnaldzie i Przodkowie z 1596 r.¹¹⁶;
- (8) wnioski z wizytacji dekanatu bydgoskiego z 1596 r.¹¹⁷;
- (9) fragmenty protokołów z wizytacji odbytych w 1696 r.¹¹⁸;
- (10) protokoły wizytacji odbytych przez Macieja Dąbrowskiego w 1596 r.¹¹⁹;

¹⁰⁴ [b. tyt.], ACons. E1, k. 155–158v.

¹⁰⁵ [b. tyt.], ACons. E1, k. 160–187v.

¹⁰⁶ [b. tyt.], ACons. E1, k. 188–207.

¹⁰⁷ [b. tyt.], ACons. E1, k. 208–224.

¹⁰⁸ [b. tyt.], ACons. E1, k. 106–154v.

¹⁰⁹ [b. tyt.], ACons. E1, k. 93–105.

¹¹⁰ *Decanatus insulae minoris Gedanensis, cuius ecclesiae parochiales duodecim*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 517–519.

¹¹¹ *Visitatio circa annum 1595 facta*; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 292–296.

¹¹² *Ecclesia in Gniew a. 1596 recepta*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 520–526.

¹¹³ *Ecclesiae Polaszkwii de minibus haereticae pravitatis vendicatae revisio. XXVIII. Iulii*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 527–528.

¹¹⁴ *Ecclesia in Skarszewy recuperata*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 528–530.

¹¹⁵ *Mandatum Pallatinidis et Mevensis capitanei pro reddenda ecclesia in Dombrowka*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 530–531.

¹¹⁶ *Ecclesiarum Kielno, Sinchwall, Przodkowo receptio per praepositum Zucoviensem in mense Aprilis 96*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 531–535.

¹¹⁷ *Decreta reformat. ex visitatione ecclesiarum decanatus Bydgestiensis anno 1596 facta*; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 297–303.

¹¹⁸ *Visitationum a. 1596 in ecclesiis recuperatis factarum fragmentum*; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 303–304.

¹¹⁹ *Visitatio ecclesiarum sub eodem Illustrissimo ac Rndsmo Dno Hieronymo Comite a Radrazow Epo Vladislaviensi et Pomeraniae per V. Mathiam Dąbrowski Praepositum Słuzewiensem, Canonicum Crusvicensem anno Dni 1596 mense Iulio expedita*, AVP 1a, 147–159; AVP 1b, 243–254; druk: Fontes 2,

- (11) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1596 r.¹²⁰;
- (12) sprawozdanie z wizytacji odbytych w 1597 r.¹²¹;
- (13) wnioski z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1597 r.¹²²;
- (14) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego z 1597 r.¹²³;
- (15) sprawozdanie z wizytacji dekanatu nowskiego, gniewskiego, tczewskiego, gdańskiego i puckiego¹²⁴;
- (16) opis stanu kościoła w Miłobądku z 1598 r.¹²⁵;
- (17) opis stanu kościołów w Starogardzie z 1598 r.¹²⁶;
- (18) sprawozdanie z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego, dekanatu nowskiego, gniewskiego i starogardzkiego z 1598 r.¹²⁷;
- (19) sprawozdania z wizytacji kościołów archidiakonatu pomorskiego, dekanatów gniewskiego, starogardzkiego, kościelżyńskiego i puckiego z 1599 r.¹²⁸

Proweniencję mszałów używanych w okresie po pojawieniu się w dokumentach synodu diecezjalnego wyraźnego polecenia posługiwania się potrydencką księgą rzymską (1586) w kościołach diecezji oraz recepcję tegoż mszału aż do końca XVI w. przedstawić można za pomocą następującej tabeli:

Toruń 1898, s. 276–291. Do tego dokumentu odnoszą się uwagi zamieszczone wcześniej, iż brak w opublikowanym tekście fragmentów z AVP 1a (s. 150–159), odnoszących się do spisu przedmiotów (w tym ksiąg) znajdujących się w następujących kościołach: Coronowo, Spitale, Byschowa, Wtelno, Włoki, Fordan, Solec. W niniejszym przedstawieniu uwzględniono dane znajdujące się w AVP 1a.

¹²⁰ *Visitatio a Hieronymo Episcopo inter 9. et 11 Julii a. 1596 facta*, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, s. 99–103; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 305–310.

¹²¹ *Visitationes anni 1597*; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 311–334.

¹²² *Decreta quaedam visitationum a. 1597 ab ipso Episcopo facta*; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 335–339.

¹²³ *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae per Rev. Dom. Franciscum Łącki Archidiaconum a. D. 1597. Reddita Ill. ac Rev. Dno Hieronymo Ep. Rozdrażewski Wladislaviae die 2. Ianuarii in anno 1598*, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, k. 1–6, 104–119; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 340–377. Dodać też można, iż podobny tytuł nosi fragment archiwaliów opublikowany w: MHDW 15, Włocławek 1896, s. 5–96. Mamy tu jednak do czynienia z częściowo odmiennymi tekstami.

¹²⁴ *Decanatus novensis (...)*, AVP 1, s. 75–82; zmieniona wersja tekstu w: Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, k. 8, 12, 21, 38–40, 42, 44–62, 97, 120–124; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 378–415.

¹²⁵ *Milobądz die 6. Julii 1598*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 537.

¹²⁶ *Ecclesiae in Starogard a. 1598. recuperatae*; druk: Fontes 3, Toruń 1899, s. 538–546.

¹²⁷ *Visitationes anni 1598*, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, k. 9, 14–16, 20, 24, 26, 27, 55, 82, 122; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 416–441.

¹²⁸ *Visitationes anni 1599*, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Visitatio ecclesiarum Pomeraniae sub Ill. Nicolao Alberto Gniewosz a. D. 1649 peracta*, k. 20, 21, 23, 28–30, 63–78, 80–103; druk: Fontes 2, Toruń 1898, s. 442; Fontes 3, Toruń 1899, s. 485.

Tab. 2. Pochodzenie mszałów w kościołach diecezji włocławskiej według protokołów wizytacyjnych z lat 1587–1599. Skróty: R = *Missale romanum*, G = *Missale Gnesnense*, C = *Missale Cracoviense*, Wl = *Missale Wladislaviense*, T = *Missale Teutonicum* (też: *Teutonicorum*), Pl = *Missale Plo-cense*, S = *Missale Strzigonense*, Cr = *Missale Carmelitarum*, Pr = *Missale ordinis praedica-torium*, B.p. = mszały bez wskazanej proveniencji, B.i. = brak informacji o mszałach.

Liczba kościołów	R	G	C	Wl	T	Pl	S	Cr	Pr	B.p.	B.i.
222	59 + 5 vetus	34	21	6	6	6	1	1	1	24	122
100%	27 + 2 vetus	15	9	3	3	3	0,5	0,5	0,5	11	55

Omawiając wyniki charakteryzujące stopień nasycenia kościołów diecezji kujawsko-pomorskiej potrydenckim *Mszałem rzymskim* w okresie między 1587 a 1599 r., zauważyć można, iż nieco większy niż poprzednio jest odsetek tych kościołów, dla których nie mamy żadnej informacji o znajdującym się w wyposażeniu świątyni mszale. Takich kościołów jest 122 na 222, czyli ok. 55%. Po dodaniu kościołów, w odniesieniu do których pojawia się tylko wzmianka o obecności księgi bez wskazywania jej proveniencji (takich miejsc jest 24, czyli 11%), oznacza to, że posiadamy odpowiednie dane jedynie dla 34% świątyń. Mniejsza jest również liczba wymienianych świątyń, jak też liczba wymienianych edycji.

Odnosić jednak trzeba, że pierwszy raz liczba mszałów nie gnieźnieńskich jest znacząco mniejsza niż liczba mszałów potrydenckich. Spośród 34% świątyń wymienianych w źródłach, dla których mamy dane dotyczące proveniencji mszału, aż w 27% (czyli w 59) obecny jest *Mszał potrydencki*. Liczba miejsc, gdzie zanotowano obecność *Mszału gnieźnieńskiego* wynosi 34, czyli 15% wszystkich. Można zatem założyć, iż dopiero przyjęcie księgi przez lokalnego prawodawcę, połączone z niewznawianiem starych edycji, zaowocowało zasadniczą przemianą zwyczajów w dziedzinie posługiwania się rzymskimi księgami liturgicznymi. Proces zastępowania mszałów staropolskich potrydenckim *Mszałem rzymskim* nie był jednak do końca XVI w. zakończony; bardziej zasadne wydaje się stwierdzenie, że w końcu XVI w. był dobrze zaawansowany.

Proporcje charakteryzujące stopień nasycenia świątyń mszałami innej niż rzymska proveniencji odpowiadają tym, które charakteryzowały okresy poprzednie: najczęściej jest mszałów proveniencji gnieźnieńskiej i krakowskiej, mniejsza jest liczba mszałów krzyżackich, włocławskich, poznańskich, sporadycznie notowane są egzemplarze mszałów innego pochodzenia. Odnosić można, iż wizytatorzy wymienili również po jednym *Mszale karmelitańskim* (*Missale Carmelitarum*) i *Mszale pruskim* (*Missale pruthenicum*), o których dotychczas nie wzmiankują żadne cytowane w niniejszym przedstawieniu bibliografie.

3. Podsumowanie

Przytoczone powyżej dane, odnoszące się do mszałów używanych w diecezji włocławskiej, wydobyte z dokumentów powizytacyjnych, ukazują znaczącą różnorodność używanych w parafiach diecezji mszałów. Okazuje się, że w ramach jednej tylko diecezji notowana jest obecność znaczącej części z tych edycji, o których wiadomości przetrwały do naszych czasów. Zachowane dane najczęściej nie pozwalają na precyzyjne określenie miejsca i roku wydania mszałów używanych w kościołach diecezji, niemniej zasadne wydają się być ukazane w niniejszym przedstawieniu wnioski przedstawiające pewne prawidłowości statystyczne.

W okresie tuż przed wprowadzeniem obowiązku posługiwania się potrydenckimi księgami rzymskimi do najczęściej używanych zaliczyć by należało: *Mszał gnieźnieński*, mszał krakowski, mszał włocławski oraz — zwłaszcza dla pomorskiej części diecezji — *Mszał krzyżacki*. Wydaje się, że do nielicznych wyjątków należały w diecezji włocławskiej te kościoły, w których posługiwano się mszałem rzymskim przedtrydenckim. Interesujące byłoby porównanie tych wyników z wynikami badań odnoszących się do innych diecezji. Warto odnotować, iż wizytatorzy sporadycznie wymienili też mszały o proveniencji nie wskazywanej w cytowanych przez autora artykułu bibliografiach: chodzi tu o wymieniony dwukrotnie *Missale Caminiense*, a także *Missale Culmense*, *Missale Carmelitarum* i *Missale pruthenicum*. Odnotować trzeba również hipotezę odnoszącą się do istnienia nie zachowanego do naszych czasów *Mszału włocławskiego* (nie wiadomo jednak, czy chodzi tu o druk, czy o manuskrypt) z czasów pontyfikatu bpa Krzesława Kurozwęckiego (1494–1503), a być może nawet bpa Jana Gruszczyńskiego (1451–1463).

Wydanie w 1570 r. potrydenckiego *Mszału rzymskiego* bezpośrednio nie wpłynęło w żaden sposób na używane w kościołach diecezji mszały. Przedstawione powyżej dane ukazują, jak bardzo powoli poszczególne kościoły były w stanie realizować ten szczegółowy punkt reformy potrydenckiej, jakim było zalecenie posługiwania się *Mszałem rzymskim*. Po 1570 r. nadal posługiwano się tymi samymi, co dotychczas, księgami.

Podobnie, przyjęcie na synodzie w Piotrkowie w 1577 r. mszału potrydenckiego jako obowiązującego dla prowincji gnieźnieńskiej bezpośrednio nie wpłynęło w widoczny sposób na zmianę zwyczaju dotyczącego używanych w kościołach diecezji kujawsko-pomorskiej ksiąg. Nadal posługiwano się księgami znajdującymi się w dotychczasowym wyposażeniu parafii. Przytoczone dane statystyczne wskazują, że jedynie znikoma część kościołów diecezji mogła mieć w posiadaniu egzemplarz potrydenckiego *Mszału rzymskiego* przed 1586 r., czyli przed pierwszym pojawieniem się wzmianki o tej księdze w dokumentach synodu diecezjalnego. Pojawienie się mszału potrydenckiego raczej byłoby odnotowane w zachowanych do naszych czasów źródłach.

Wyraźniejsza zmiana nastąpiła dopiero w okresie po 1586 r., czyli po umieszczeniu w dokumentach synodu diecezjalnego zalecenia posługiwania się *Mszałem rzymskim*. Dopiero dla okresu między 1586 r. a rokiem śmierci biskupa Rozdrażewskiego (1600) pojawiają się w źródłach wzmianki o większej liczbie mszałów potrydenckich: pierwszy raz w zestawieniu ilościowym liczba wskazywanych mszałów rzymskich jest większa niż liczba ksiąg innej proveniencji. Mimo to (uwzględniając, iż zachowane dane odnoszą się do znaczącej mniejszości kościołów) przyjąć by raczej należało, iż do końca XVI w. nadal w większości świątyń diecezji posługiwano się nie tyle zalecanym potrydenckim *Mszałem rzymskim*, ile tradycyjnymi księgami: mszałem gnieźnieńskim, krakowskim, włocławskim, i in. Udokumentowany wydaje się fakt długotrwałości okresu zastępowania dotychczas używanych ksiąg liturgicznych księgami opublikowanymi po Soborze Trydenckim. Proces ten trwać mógł nawet kilka pokoleń. Interesujące przy tym może się okazać porównanie, na ile kościoły diecezji kujawsko-pomorskiej odróżniały się w tym od świątyń innych diecezji Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Wydaje się, że czynnikiem, który ostatecznie doprowadził do wyrugowania z użytku liturgicznego mszałów innych niż oficjalne księgi potrydenckie, był po prostu upływ czasu i zmonopolizowanie przez Stolicę Apostolską przywileju wydawania ksiąg liturgicznych. Brak było kolejnych wydań ksiąg używanych tradycyjnie w świątyniach, dotychczas używane edycje ulegały zniszczeniu, zatem zastępowano je jedynymi będącymi aktualnie do nabycia, czyli księgami potrydenckimi. Dopiero to ostatecznie zadecydowało o zaniknięciu wcześniejszej różnorodności i o zunifikowaniu w granicach diecezji kujawsko-pomorskiej ksiąg wykorzystywanych do sprawowania Mszy świętej.